

Сергій Грабовський

ТАРАС ШЕВЧЕНКО ЯК ГЕРОЙ КОСМОГОНІЧНОГО МІФУ

«Абсолютне» людське страждання нічим і ніким не впокоєне, не «приспане» і не пом'якшене жодним соціальним чи естетичним обезболюванням, заговорило в ньому і через нього. Заговорило те, що мовчало століттями і навіть тисячоліттями, те, про що на різного роду мистецько-духовних олімпіах лише невиразно здогадувалися... З Шевченка заговорили цілі соціальні материки, ледь намічені на елітарних культурологічних картах, велетенські, доти не знані масиви людського горя, вперше залунав на повну силу той трагічний супровід світової історії, що його так довго не чула чи не хотіла чути культура, усамітнена на своїх «чарівних горах» [1, с. 14].

Так писав у присвяченій Тарасові Шевченку статті у далекому вже 1978 році молодий тоді літературознавець і культуролог Вадим Скуратівський. Писав у нестандартній не тільки як на ті часи (радянщина! застій! «дорогий Леонід Ілліч!») стилістиці. Стаття «Шевченко в контексті світової літератури», опублікована в журналі «Всесвіт», нині, на жаль, напівзабута; вона з того часу тільки один раз була передрукована – у збірці В. Скуратівського «Історія і культура» [2], а тим часом ця інтелектуальна розвідка становить далеко не тільки історичний чи академічний інтерес. А вже стаття тоді молодого, а нині маститого автора, вважаємо, живого гуманітарія-класика, містить узагальнення не лише літературно-культурологічного, а й світоглядно-філософського характеру і відкриває перед шевченкознавством нові обшири, донині не повністю освоєні.

Згадаймо: Григорію Грабовичу належить досить скандальна, як на ті часи, але наразі вже класична праця «Шевченко як міфотворець» в оригіналі – «The Poet as Mythmaker»), опублікована у Гарварді 1982 року [3]. Оксана Забужко написала не менш скандальну, але вже також не менш класичну «Шевченків міф України» у середині 1990-х (перша публікація – 1997 рік) [4]. Євген Сверстюк у книзі «Шевченко понад часом» (2011 рік) прочитусь Шевченка як поета органічно релігійного, одержимого пророчим духом [5]. Але Вадим Скуратівський випередив їх усіх, показавши Тараса Шевченка як культурного героя-творця не вузьконаціонального, а всесвітнього значення.

Тут саме час кілька слів сказати про те, що вкладається науковцями в поняття «культурний герой» або ж «герой-просвітник», «герой-творець» (англ. *Culture Hero*, фр. *Heros civilisateur*, нім. *Heilbringer*). Це – постать класичного або більш-менш сучасного міфу, великий творець і дослідник, нерідко особа божественного походження або обожнена згодом. Найважливіша місія культурного героя в міфології давній і сучасній – це творче перевлаштування світу, його впорядкування, піднесення зі стану первісного хаосу, подальший благоустрій задля створення найкращих умов певної обраної групи людей. Результатом цієї діяльності стають як події глобального штибу (творення небосхилу, світил і земної тверді, викликання до життя тваринного світу й людей), так і більш часткові – винайдення землеробства, писемності чи мореплавання, виведення того чи іншого народу на шлях цивілізації.

Культурні герої в різних міфологічних системах – не обов'язково постаті з часткою божественної крові, проте обов'язково тією чи іншою мірою сакралізовані. Це можуть бути легендарні історичні постаті давнини (король Артур, Чингізхан, Цинь Шихуан) або відносно недавнього часу (до числа яких, скажімо, в уявленні папуасів потрапив наш співвітчизник Миклуха-Маклай). Культурні герої – це не «справжні» боги, але постаті в певних вимірах і діяннях богорівні, які зазвичай мають неабияку магічну силу.

Культурний герой-цивілізатор зазвичай є першим законодавцем, творцем соціальної організації, шлюбних правил, ритуалів і свят. Він бореться з хаотичними природними та соціальними силами і перемагає їх. Ледь не всі нинішні позитивні здобутки, коли йдеться про настанови міфологічної або неоміфологічної свідомості (а в людському житті завжди є частка міфу), завдячують собою культурним героям минувшини та їхній спадщині.

Стаття «Шевченко в контексті світової літератури» в цьому сенсі вкрай парадоксальна: її автор, людина нерелігійна (за його власним визнанням, «переконаний агностик»), науковець-дослідник, вивичує Шевченка до рівня героя космологічного міфу – принаймні у сенсі соціально-культурному – і це сприймається не як щось ірраціональне, а як система тверджень, у яких є лише частка міфу... як, зрештою, і в усьому нашому житті.

Отже, Вадим Скуратівський стверджує, що до XIX століття вся світова література була явищем елітарним, навіть тоді коли начебто вела мову про народні низи, про їхнє життя, радикально відмінне від життя елітарних та середніх прошарків населення. На думку автора, це була «проблема не тільки естетична, а й буттєва: велика література фатальним, хоч

соціологічно зрозумілим чином розминалася з великими життєвими масивами, обходила їх. Народно-масове буття, демографічне, господарче і, зрештою, духовне підґрунтя буття загальнонаціонального не було представлене в знаках мистецтва, не «озвучувалося» художньо. Навіть його найтрагічніші і довготривалі зсуви і зміщення, які лихоманили весь суспільний організм, залишалися десь на околицях мистецької свідомості, в кращому випадку глухо відлунювалися в ній» [1, с. 5]. І далі: “А тим часом культура брала в народі – свідомо й несвідомо – і брала немало. Так, в усій літературі Нового часу відчутне карнавальне бродіння – вже невиразна пам’ять про народні свята з їх особливими діями і мовою, пам’ять, віднайдена і досліджена М. Бахтіним. А чим би був класицизм без багатовікового почуття вірності васала своєму сюзеренові – етичної основи середньовіччя; просвітництво без здорового народного глузду – свого головного світоглядного тла; романтизм – без фольклору, без народних повір’їв, що проростають у міфопоетичні безодні; а критичний реалізм – без одвічної народної опозиційності до неправедної державності, до містифікованих і спотворених міжлюдських відносин?” [1, с. 5]. Але висока культура тільки зрідка сходила до “низів”, до “пекла” (саме це поняття-метафора фігурує у статті), щоби зразу знову піднятися на горішні свої щаблі, наполягає Скуратівський. І зазначає: “Один із найбільших парадоксів в історії культури полягає в тому, що навіть у тих украї рідкісних випадках, коли після міріадів перешкод вчорашній раб усе ж таки здобував право літературного голосу (завдяки своїй унікальній обдарованості, «щедротам» меценатів і т. д.), його голос був усього-на-всього слабким відлунням елітарної культури” [1, с. 8].

А далі перед читачем постає Тарас Шевченко як справжній герой-творець новітнього соціокультурного космосу: “Інерція панівної культури, тягар її формальних «конвенцій» (від метрики до словника) гнули додолу плебейську «мислячу тростину», одразу ж заглушали її і без того несміливе нарікання, робили з неї дудку для різних ідеологічних оркестрів, що ними керували імперські та федеральні капельмейстери. Така література була... підмінена німотою мас, німотою, що прикидалася голосом. Насправді ж ця німота закінчилася лише появою «Кобзаря» (йдеться не спеціально про його видання 1840 року, а про поетичну систему українського генія). Саме Шевченко вперше в історії (і не літератури, а людства) порушив цю тисячолітню німоту, саме через нього вперше прохотилася словом, а не лише криком, сама завучала, як казали середньовічні теологи, «субстанція пекла», його моторошна, наскрізь пропечена стражданням «речовина». Тут не Орфей спустився в пекло – тут раптово заспівало, затужило в повний голос усе його каміння, усі його стіни й склепіння... «Гнані і голодні» всіх країн, Інтернаціонал знедолених і скривджених від рабів перших класових формацій до рабів пізніших імперій і цивілізацій тут уперше знайшли свого речника, свій громоносний орган, що за своєю силою, за своєю здатністю віддавати всю гаму людського болю – від найлютішого і найголоснішого, вперше звіданого під ветхозавітним небом, до стихеного європейською дисципліною, – і знаходити її загадково адекватний словесний вираз, що залишає далеко позаду інші відповідні спроб» [1, с. 9].

І на наступній сторінці, поглиблюючи тему, автор пише: “Не знак наблизився до явища і покрив його, знак, замислений і опрацьований у найкращих інтелектуальних та естетичних лабораторіях: саме явище, ні на крихту не змінюючи своєї сутності, не поступаючись своєю онтологічною природою, стало знаком, заговорило саме про себе. Таке буває лише у великих космогонічних міфах, у грандіозних світоглядних першосистемах” [1, с. 10].

Варто звернути особливу увагу на протиставлення “класового Олімпу” та “пекла антагоністичного світу”: йдеться про категорії універсальні, вічні, які включають, з одного боку, радянську номенклатуру та сучасну олігархію, з другого – зеків ГУЛАГу та напіврабів у копанках Донбасу. Інакше кажучи, розуміння місії автора “Кобзаря” у статті “Шевченко в контексті світової літератури” справді сягає рівня висот соціального космосу. А на додачу національне у розмислах автора не є просто формою; вселюдське і національно-українське тут виступають у тісній сув’язі. Не випадково Вадим Скуратівський унікає термінів “буржуазний”, “буржуазія”, натомість ведучи мову про “панівні класи”, “елітарну культуру”, “суспільні верхи”, яким протистоять не пролетарі, а “низи”, “плебеї”, “пригноблені”, “раби”. І не випадково носіями негативних конотацій по всьому тексту виступають “імперії” та “федерації”, тобто бездушні “великі” соціально-історичні суб’єкти, які протистоять не тільки людській особистості, а й окремим націям. Пафос В. Скуратівського звернений не тільки проти минулого, а й проти радянського сьогодення, проти імперського (“федеративного”) гноблення України як країни й українця як свідомого своєї гідності індивіда.

І, як підсумок сказаного, Вадим Скуратівський окреслює світоглядне та всесвітньо-культурно-історичне значення діянь Шевченка як першотворця сучасного культурно-історичного космосу: “В Шевченка, ніби перебиваючи одна одну, заговорили всі, доти безмовні складові народної стихії, національні (скажімо в «Гайдамаках») і загальнолюдські («пізнопетербурзька» лірика), етнічно й історично виокремлені і рішуче універсальні. В «Кобзарі» поспішало «означуватися» те, що впродовж століть внаслідок зрозумілих соціальних причин при всій своїй патетичності не могло художньо та ідеологічно оформитися, віднайти свій світоглядний та естетичний реєстр... Шевченківський «болезапис», абсолютна і трагічна «синхронізація» страждання і його художнього закріплення з необхідністю вели поета за ту рису, що на ній, острахнувшись, зупинилися, наприклад, навіть Гойя або

Лакло, зупинилися перед тими найглибшими таїнами людського буття, що їх зважилися передати лише найсміливіші з письменників ХХ століття” [1, с. 10-11]. І продовжує окреслювати світове значення автора “Кобзаря”: “По суті, саме з Шевченка (зрозуміло, у світоглядному, а не вузько історико-генетичному плані) розпочинається довгий і драматичний процес планетарної демократизації світової літератури, повсюдне оновлення її етосу, її героїчні намагання щонайбільш переконливо розповісти про всі “мертві доми”, всі гекатомби нової і новітньої історії, про весь її трагічний “баланс”... “Кобзар” – один із перших взірців такого по-справжньому олюденного мистецтва” [1, с. 13-14].

Стаття Вадима Скуратівського, написана у ті часи для офіційної (тобто підцензурної) преси, цілком могла би бути і самвидавівською, – там циркулювали схожі на неї тексти, можливо, дещо радикальніші, але у політичному, а не культурологічному та світоглядно-філософському сенсі. Загалом же у текстів містяться вільні від автоцензури розмисли вільної людини про присутні проблеми творчості Шевченка, і не тільки про них. Отож не випадково партійні структури й “компетентні органи” блискавично відреагували на публікацію: Вадим Скуратівський негайно втратив роботу у “Все-світі”, а невдовзі Дмитра Павличка на посаді головного редактора журналу замінив лояльний Віталій Коротич. Журнал почав “сходити на пси” і відновив свою суспільну роль тільки за часів перебудови.

З того часу вийшли друком численні значущі шевченкознавчі розвідки, в тому числі й самого Вадима Скуратівського. Але, видається, не варто забувати і написаного у статті “Шевченко в контексті світової літератури” про поета, що був “больовою точкою тогочасного світу” і чиїми вустами, як і належить космогонічному та соціокультурному героєві, “заговорило те, що мовчало століттями і навіть тисячоліттями”.

Література

1. Скуратівський В. Шевченко в контексті світової літератури // Скуратівський В. Історія і культура. — К. : Українсько-американське бюро захисту прав людини, 1996. — 297 с. — С. 4–14.
2. Скуратівський В. Історія і культура / Вадим Скуратівський. — К., 1996.
3. Grabowicz, George G. The Poet as Mythmaker: A Study of Symbolic Meaning in Taras Sevcenko / George G. Grabowicz. — Hardcover, 1982.
4. Забужко О. Шевченків міф України. Спроба філософського аналізу / Оксана Забужко. — К., 1997.
5. Сверстюк Є. Шевченко понад часом / Євген Сверстюк. — К., 2011.